

УДК: 94(477.64-2)"1941"

О. М. Попов

«...НЕСКОЛЬКО ВРАЖЕСКИХ ПЕРЕПРАВ», АБО КАЧКОТВОРЧИСТЬ У ВИСВІТЛЕННІ «ОБОРОНИ» ЗАПОРІЖЖЯ 1941 р.

Розвінчується один з міфів оборони Запоріжжя 1941 р. – знищення німецьких переправ через Дніпро хвилею води після підриву греблі Дніпрогесу. Демонструється відсутність чітких вказівок на місце жодної переправи та ряд фактів, що заперечують їх існування протягом 18-20 серпня 1941 р.

Ключові слова: оборона Запоріжжя, вермахт, Червона армія, переправи через Дніпро, підриу Дніпрогесу.

Після двадцяти років незалежності України в історичному середовищі вже не виникає сумнівів, що руйнація Дніпровської електростанції та підриу частини греблі Дніпрогесу зроблена радянськими військовиками. Руйнування мостів на Дніпрі та тактика знищення всього, що можна, було частиною стратегії радянсько-го керівництва та жорстко ним контролювалося. На жаль, правда про ті події все ще стикається з радянськими міфами в стилі «Краткого курса...» в редакції Й. Сталіна. Ось один з них.

Майже крізь всі сайти та більшість друкованих видань присвячених тим бурхливим подіям серпня-жовтня 1941-го під Запоріжжям проходить «качка» з маленькими різновидами, що **могутня хвиля після знищення Дніпрогесу змела кілька ворожих переправ та потопила німців, що вже сиділи в плавнях**. А в деяких матеріалах потім додається, що вода все ж таки не ділить на «своїх» та «чужих». Автором цього твердження, ймовірно, був письменник Сава Голованівський, який у 1942 р. писав про підриу Дніпрогесу: «Мета була досягнута: гітлерівці розшматовані могутнім ураганом, стерті в порошок уламками бетону, знищені, ліквідовані. Але вода рвалася далі. Вона спрямовувалася до маленьких красивих будиночків у підніжжя смарагдової Хортиці. Вона трошила, рівняла з землею місця, де люди знайшли своє щастя...» [1, с.172]. «Гігантський водоспад ринув вниз по Дніпру, – доповнювало розповідь книга «Днепровские огни» 1976 р. – Він змив декілька наведених через ріку німецьких переправ, потопив чимало фашистських підрозділів, які забралися в плавні» [2, с.31]. Однак в цілому, ця «качка» не знайшла широкого поширення протягом існування Союзу РСР. В офіційній радянській версії подій 1941-1943 рр. на Запоріжжі вина за руйнування греблі гідроелектростанції цілковито покладалася на німецьку сторону [3, с.128]. Тож розповіді про підриу радянськими військами Дніпрогесу 18 серпня 1941 р. викликали занадто багато незручних питань.

Реанімація «качки» відбулася вже в незалежній Україні. Факт підриу Дніпрогесу саме радянськими військовими інженерами О. Петровським та Б. Співом став доведеним. І стара версія про німецькі переправи, знищені штучною повінню, дуже добре допомогла вписатися цьому епізоду в канонічну версію оборони Запоріжжя 1941 р. Тож «качка» «попливла» просторами мас-медіа в матеріалах про сторінки історії нашого краю часів Другої світової війни [4]. Таке «нищення» німецьких переправ продовжується і сьогодні. Так, запорізька газета «Індустріальное Запорожье» (№91 (18042) від 22 червня 2012 р.) друкує спогади свідка подій серпня 1941-го Алли Пелехової. І всередині живих спогадів дитини рука газетяра-новітнього міфотворця робить сучасну «дорослу» вставку: «Гигантская волна смысла вражеские понтоны, несколько переправ, потопила много фашистских подразделений...» [5].

Ці висновки пропонуються студентам та всім бажаним, як доведені факти. Двадцять-тридцять років тому мені теж здавалося, що логіка в тому є: ну хоч якоїсь шкоди німці зазнали від руйнації прикраси нашого міста.

Тема варто того, щоб повернутися ще раз до 18 серпня 1941 року. Автори ідеї про знищення високою водою кількох німецьких переправ нижче Хортиці не наводять **жодного** місця хоч би **однієї** наведеної німецької переправи. Тобто ці кілька переправ за логікою авторів повинні були бути від села Розумовка і далі на південь по Дніпру до Нікополя чи аж до гирла Дніпра. Постає питання: чи могли німці на вечір 18-го серпня вже збудувати переправи на Дніпрі, чи дозволяли природні умови навести ті переправи, чи була необхідність в них для Вермахту і чи взагалі були німці в той час на берегах Дніпра? У всіх, хто розуміється на географії та картографії або у тих хто хоч раз їздив електричкою до станції Таврійськ, цілком логічно виникає також питання-заперечення: а чи могли бути взагалі ті переправи і чи міг би хтось із військових штабів Вермахту до такого додуматись, щоб гатити переправи через Дніпро у самих незручних місцях, тобто там де плавні Великого Лугу найширші і немає шляхів сполучення?

Час показав, що топографія та картографія не були проблемою для німецького генералітету. Ця проблема була більш притаманна радянському командуванню, яке часто й густо вимагало форсувати річки та ріки не там де треба, а там, де вийшли до води, і при тому не зважаючи на наявність тих самих переправочних засобів. Отже, влітку 1941-го, під час військових дій форсувати Дніпро від Запоріжжя до гирла можна було в кількох місцях: там, де плавні були найвужчі, де не треба перекидати понтони з острова на острів та й ще в заболочених місцях. Необхідні також шляхи сполучення в тих місцях (бажано залізниця). Таких, відносно зручних, місць було тоді всього три: Розумовка, Нікополь та Каховка. І не випадково командуючий 11-ї армії генерал-полковник фон Шоберт обрав 31 серпня 1941 р. Каховку для форсування Дніпра та створення плацдарму під Каховкою, повторивши Семена Будьонного зразка 1920 р.

Щоб розібратися та дати відповіді на зазначені вище питання слід ще раз скласти дійсну картину подій Південного фронту (командуючий генерал армії Іван Тюленев) за серпень 41-го року та з'ясувати, де і які

війська знаходились на берегах Дніпра від 18 до 22-23 серпня. На сьогодні немає перешкод це зробити. Існує достатньо військових документів та мемуарів з обох боків, наукових досліджень тощо [6-17].

До речі, саме виходом до Дніпра німецьких військ завершувався перший етап відомого німецького «бліцкригу». Завданням був розгром та взяття в полон військ Червоної армії, що перебували на Правобережжі. Сміливості плану для 1-ї танкової групи Евальда фон Клейста та групи армій «Південь» міг би позаздрити сам Ганнібал: сміливими, рішучими діями розірвати оборону супротивника південніше Прип'ятських боліт, вийти на київські підступи, а далі повернути на південь, щоб оточити та розгромити армії в центрі та на півдні України. Адже воювати Вермахту довелося з чисельно переважаючими силами Червоної армії та на великих територіях українського Правобережжя.

Ця зона бойових дій, яка нас цікавить, (від Умані до Одеси)* від початку серпня 1941 року належала до Південного фронту, а це чотири армії, що тримали фронт з півночі на південь в такому порядку: 6-а, 12-а, 18-а та 9-а армії. Дві перших армії потрапили в оточення на південь від Умані, тиждень боронилися, але до 10-го серпня припинили спротив та склали зброю.

Після такого успіху для захоплення всього українського Правобережжя 1-а танкова група фон Клейста була розпорощена на трьох напрямках. 3-й моторизований корпус (13 та 14-а танкові, 60 моторизована дивізії, дивізія СС «Вікінг» та італійська дивізія «Пасубіо») посунув фронтом від Кременчука та Кіровограда на Дніпропетровськ, долаючи послідовно спротив дивізій Резервної армії генерал-лейтенанта Никодима Чибісова. 14-й корпус в складі 9-ї танкової та 25-ї моторизованої дивізій (командуючий Г. фон Віттерсгейм) через Криворіжжя рушив на Запоріжжя. А 48-й моторизований корпус під командуванням В. Кемпфа (16-а танкова, 16 моторизована дивізії та моторизована бригада СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» (далі ЛШАГ)) розпочали наступ на південь в напрямку Миколаїв – Херсон з метою завдати поразки 9-й та 18-й арміям. Військ 48-го корпусу виявилось недостатньо для оточення двох радянських армій, які з боями прориваються з напівоточення північніше Миколаєва і виходять на береги Інгульця 17 серпня. Ставка Верховного Головного Командування погодилась з відступом не одразу, також вимагала утримати та боронити плацдарми Херсона, Каховки, Запоріжжя, Дніпропетровська, Черкас та Києва. А вже 18-го серпня починається відступ радянських військ Південного фронту до Дніпра, щоб переправитись на відстані від впадіння Інгульця в Дніпро до Нікополя та закріпитись на лівому березі. Переправа цих двох армій триватиме до 23 серпня, а Берислав німецька 22-а піхотна дивізія захопить аж 26 серпня. Отже, 17 серпня німецькі частини без бою входять до Нікополя, а 18-го передові загони ЛШАГ збройно захоплюють Херсон**.

Під Херсоном ніхто переправ не робив і на то були вагомі причини. У німців ще не підійшли сапери, раз. Широки Херсонські плавні – два. Наявність військових кораблів Дунайської флотилії в гирлі Дніпра – три. Форсують річку та створюють плацдарми при спротиві ворога в першу чергу піхотні дивізії, а не танкові, чотири. Піхота німецька не встигала нагнати відступаючих – п'ять. Авіація також передислокувалася ближче до Дніпра, **шість**. Сам Гітлер ще визначався з своїм генералітетом в суперечках, а що робити далі: чи воювати за планом – захопити Москву та знищити збройні сили СРСР, чи захопити більше територій а потім вже на Москву, якщо вийде? Це **сім**.

Є згадування тільки про німецьку розвідку під Херсоном 20-21 серпня. На той час «Лейбштандарт» передав місто Херсон одному з полків 73 піхотної дивізії, а сам відійшов на перепочинок та приведення себе в порядок. Було не до форсування. Більш того, спроби форсування були з боку радянських військ. «22 серпня, – зазначає Р. Ірінархов, – перед військами 9-ї армії було поставлено завдання – захопити місто Херсон. Наказ є наказ, його треба виконувати. Генерал Черевиченко сформував звідну групу, до якої ввійшли полк 150-ї стрілецької дивізії та кілька підрозділів 51-ї стрілецької дивізії, поставивши перед нею непосильне завдання. Результат: частинам навіть не вдалося перетнути Дніпро, вони одразу потрапили під сильний мінометно-кулеметний вогонь, понесли великі втрати та відкотилися на попередні позиції». Цим не скінчилося, 24-го та 25-го були ще дві спроби захопити Херсон з тим же результатом [17, с.493-494, 496].

Під Нікополем також, окрім розвідки, спроб переправитись не виявлено. Більш того, переправа та саме місто радянські артбатареї тримали довгий час під обстрілом, чим шкоди нанесли саме нікопольцям, а не німцям [18; 19].

18-го серпня частини 9-ї танкової від Нікополя, 14-ї танкової дивізії з північного заходу виходять до Запоріжжя, де на підготовлених позиціях їх чекала свіженька 274-а стрілецька дивізія під командуванням полковника Петра Немерцалова з різними допоміжними частинами [8, с.251]. Перший бій з німцями виявився вкрай невдалим для 274-ої стрілецької. Стрілецькі полки полишили позиції та почали безладний відступ через греблю та Хортицю на лівий берег. В місті енкаведистами почалося нищення міської інфраструктури, спричинивши хаос, а населення почало запасатися різним крамом, розтягуючи його з магазинів [15, с.62-64; 20].

В такій ситуації потреби наводити переправи під Розумовкою до самого підриву греблі від 18-ої до 20-ої години (за різними джерелами) вечора у німців не було. Бій склався на їхню користь. Сподівалися на плечах відступаючих радянських військ захопити Дніпрогес і увірватися до Запоріжжя. Але **руйнування греблі Дніпрогесу та підриє мосту на Новому Дніпрі завадили німцям захопити місто, штаби фронту та дивізії, і утворити відповідно плацдарм** на лівому березі. Зрозуміло також, що на побудову через

* Оборона Одеси покладалася на окрему Приморську армію, яка не підпорядкувалася Південному фронту

* Дехто помилково ставить дату захоплення Херсона 19 серпня, посилаючись на щоденник Ф. Гальдера. У нього в щоденнику дійсно багато подій, які відбувалися ввечері, записані наступним днем, коли йому доповідали.

Дніпро будь-якої переправи потрібен тривалий час, а не кілька годин. І потрібно мати хоч якісь знання про саперні частини та їхню службу, і тоді питання переправ на 18 серпня під Розумовкою відпаде само собою.

Чимало деталей подій, які відбувалися 18-19 серпня в районі Розумовки містять спогади жителів сусіднього села Біленьке (нині Запорізького району Запорізької області). Микола Книш (1928 р.н., у 1941 р. йому виповнилося 13 років) свідчив, що німецька мотопіхота, рухаючись від с. Мар'ївка, увійшла до Біленького надвечір 19 серпня. На той момент у селі все ще знаходилися червоноармійці, які не встигли переправитися на лівий берег та були захоплені припливом води після вибуху греблі Дніпрогесу. Майже беззбройні, вони без жодного пострілу здалися в полон [21, с.19-20]. Любов Кута (1918 р.н., у 1941 р. їй виповнилося 23 роки) у 1941 р. проживала у зараз затопленому Каховським водосховищем хуторі Портмашеве. За її спогадами, 18 серпня на лівий берег активно переправлялися радянські солдати за допомогою моторного човна та порому. Вибух греблі застав деяких із них на правому березі. «А шум ноччю. – описувала вона затоплення. – Кури, люди, скотина! Собаки виють! Крик! Страшний суд! Деревя ж тріщать, ото ж валом іде вода, лосмає, трощить! Люди кричать, бо хуторів багато було в плавні» [21, с.59-60].

Тож у плавнях під Розумовкою опинилися червоноармійці, які не змогли відступити на Хортицю. У повідомленнях мешканців району можливої переправи відсутні будь-які згадки про неї. За чотири-п'ять днів по тому німецькі частини під Запоріжжям були замінені полком мадяр, який і перейшов до оборони.

Отже, хвиля від зірваної греблі пішла Дніпром, заливаючи плавні, і чим далі від Запоріжжя, то хвиля меншала. Як зазначалося вище, в цей час, від 19 по 24 серпня дві армії (9-а та 18-а) виходили до Дніпра від Берислава до Нижнього Рогачика та переправлялися на лівий берег. От цим арміям та другому кавалерійського корпусу генерал-майора П. Белова висока вода зашкодила. 20 серпня вода дійшла до Північних Каїр. У щоденнику військового фельдшера 56-ого медико-санітарного батальйону 96 гірськострілецької дивізії Зінаїди Олександрівни Шиленок відбилися перепопи від водної стихії. Авторці щоденника (опублікованому в 2007 р.) тоді минуло 24 роки. Детальність записів робить його цінним джерелом з історії бойових дій Південного фронту, тим більше, що писати щоденники протягом 1941-1942 рр. заборонялося. Наведемо розлогу цитату, щоб передати картину переправи.

«19 августа.

Днепр. Стоим целый день. К вечеру в 19 часов 30 минут подъезжаем к Днепру. Машины наши недалеко от переправы, но надежд мало на скорую переправу. Куда ни бросишь взгляд, весь отлогий берег и скалы облеплены тысячами машин. Впереди нас автоколонна Дубчака. Мы за ним. Но у нас 3 машины с ранеными. Приемосортировочный и хирургический взводы должны переправиться раньше другого транспорта.

20 августа.

Днепр. В 5 часов работники взводов переехали на другой берег. Отдыхаем в ожидании машин. Действительно, чуден Днепр при тихой погоде, когда нежные лучи восходящего солнца мягко плещутся в широких водах его. Немного отдохнув, мы пошли купаться. Девушки немедленно приступили к стирке одежды. Смотрим на противоположный берег. Кажется, что ни одна машина не тронулась с места, настолько велико количество их. Нас предупреждают о том, что через короткое время будут открыты шлюзы. Вдруг невдалеке раздался выстрел. Все машины, стоящие на нашем берегу, помчались вперед с криком о том, что вода прибывает. Многие идут пешком. Проезжаем через плавни, которые поражают своей чарующей живописностью. Переезжаем через мостик небольшой рукав Днепра и въезжаем в село Северный Каир. Здесь в церкви ночуем, поджидая остальные машины» [22].

Таким чином, підстав говорити про наявність вже наведених переправ, або тих, що наводили німецькі сапери в межах 18-20 серпня 1941 року, на сьогодні немає. Це є звичайною «качкою».

Джерела та література

1. Голованівський С. Это касается всех / С. Голованівський. — М. : Издательство «Известия», 1959. — 239 с.
2. Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс. — К. : Политиздат Украины, 1976. — 190 с.
3. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : Сборник документов. — Запорожье : Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. — 362 с.
4. Запорожье в период ВОВ (Великой Отечественной войны) // http://zabor.zp.ua/zaporozhye/istoria_zaporozhye.htm; История Запорожья. Часть 3 // <http://www.photoalbum.zp.ua/history/history/part3.htm>; Запорожье. 1941 // http://waffen.ucoz.ru/news/zaporozhe_1941/2009-09-14-2375; 3 одного металу пльють медаль за бій, медаль за труд // http://www.zgia.zp.ua/gazeta/082011_56.pdf; Участь запорізьких військ у II Світовій війні // <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4731>; Разрушение плотины: подрыв ДнепроГЭСа, 18 августа 1941 г. // http://www.cawater-info.net/review/dneprogges_accident.htm.
5. Пелехова А. Мы взяли в каждую руку по узлу и направились к плотине / А. Пелехова // Индустриальное Запорожье. — 2012. — 22 июня.
6. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. — Москва : Воениздат, 1960. — 472 с.
7. Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий / Коллектив авт.-сост. : Замлинский В.А. (руководитель) и др. — К. : Украина, 1991. — 512 с.
8. От Буга до Кавказа : [сборник / пер. с нем.: Е. Первушина, К. Степанчиков; сост., коммент: В. Гончаров и др.]. — М. : АСТ : Транзиткнига, 2004. — 494 с.
9. Восемнадцатая в сражениях за Родину : Боевой путь 18-й армии / [М.И. Повалий, Ю.В. Плотников, И.М. Ананьев и др.; Предисл. П. Жилина]. — М. : Воениздат, 1982. — 528 с.
10. Исаев А.В. От Дубно до Ростова / Алексей Валерьевич Исаев. — М. : АСТ : Транзиткнига, 2004. — 710 с.
11. Остен В.В. Встань над болью своей / Всеволод Остен. — М. : Сов. писатель, 1989. — 376 с.

12. Рунов В. Удар по Украине / В. Рунов. – М. : Вече, 2011. – 381 с.
13. Мощанский И., Хохлов И. Южное направление. Оборонительная операция Южного фронта и отдельной Приморской армии 22 июня – 16 октября 1941 года / И. Мощанский, И. Хохлов // Военная летопись. – 2005. – №3. – М. : ООО «БТВ-КНИГА», 2005. – 80 с.
14. Мессенджер Ч. Гладиатор Гитлера. Вторая мировая глазами глазами генерала СС / Ч. Мессенджер. – Харьков, Белгород : Клуб семейного досуга, 2009. – 320 с.
15. Мороко В.М. Війна у правдивому вимірі (до 70-річчя оборони Запорізького Придніпров'я) / В.М. Мороко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С.60-72.
16. Героев славных имена : 65-летию Великой Победы посвящается / [авт.-сост. и гл. ред. Наталья Кузьменко ; авт. кол. : Валерий Чернолуцкий и др.]. – Запорожье : АА Тандем, 2010. – 224 с.
17. Иринархов Р. Непростительный 1941. «Чистое поражение» Красной армии / Р. Иринархов. – М. : Яуза ; Эксмо, 2012. – 544 с.
18. Война глазами подростков / сост. С.В. Шеремет. – Днепропетровск : Пороги, 1993 // <http://nikopolpage.ucoz.ua/publ/5-1-0-75>.
19. Борзенко С.А. Жизнь на войне / Сергей Александрович Борзенко. – М. : Правда, 1965. – 339 с. // <http://nikopolpage.ucoz.ua/publ/6-1-0-19>.
20. Інтерв'ю В.А. Мірошниченка, 1930 р.н., зап. Поповим О.М., Айбабіним С.С., Штейнле О.Ф. 10 грудня 2011 р. – 74 хв. // Особистий архів Попова О.М.
21. Усна історія Степової України. – Т.4. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – 474 с.
22. Шиленок, Зинаида Александровна. Медсанбат. Черновцы – Николаев – Сталинград / З.А. Шиленок ; [предисл., подгот. текста и публ. Ю.И. Шепетова] // Военно-исторический архив. – 2007. – №8. – С.86-102; №9. – С.116-134; №10. – С.131-151; №11. – С.132-151 // http://14gvard.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=31&Itemid=99999999.

Попов А. М. "...Несколько вражеских переправ", или уткотворчество в освещении "обороны" Запорожья 1941 г.

Освещается один из мифов обороны Запорожья 1941 г. – уничтожение немецких переправ через Днепр волной воды после подрыва плотины Днепрогэса. Демонстрируется отсутствие четких указаний на места переправ и ряд фактов, которые отрицают их существование в течение 18-20 августа 1941 г.

Ключевые слова: оборона Запорожье, вермахт, Красная армия, переправы через Днепр, подрыв Днепрогэса.

Popov O. M. "...A few enemy ferries", or canard spreading in covering of the "Defense" of Zaporizhzhya in 1941

One of the myths of the Zaporozhzhya defense in 1941 - the destruction of the German ferries of the Dnieper by the waves of water after undermining the dam the Dniprohes, is covered. The lack of clear instructions to the locations of ferries and some facts which denies their existance during august 18-20 1941 are demonstrated.

Keywords: Zaporizhzhya defense, the Wehrmacht, the Red Army, the Dnieper ferries, the undermining of the Dniprohes.

УДК: 94:39(477.83/86)"1941/1945"

С. М. Білівненко, Р. Л. Молдавський, Н. О. Соляник

РАДЯНСЬКА ЖІНКА В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються аспекти участі жінок у Другій Світовій війні. Радянська жінка брала активну участь як в бойових діях, так і роботі в тилу. Але не менш важким було становище жінок на окупованих територіях. В статті робиться спроба виокремити та проаналізувати роль радянського жіноцтва у військових подіях, примусових роботах, виживанні на окупованій території, роботах по відновленню країни після завершення окупації.

Ключові слова: жінки, Друга Світова війна, примусова праця, окупація, відбудова промисловості.

Постать жінки в умовах війни завжди була трагічною. Чоловікові легше було в моральному плані обрати той чи інший бік ворогуючих сторін, його героїчна смерть зі зброєю викликала повагу у суспільства. Натомість жінка зазнавала набагато більше поневірянь, а психологічно та фізично несла більшу відповідальність за дітей та старих, які залишалися у неї на утриманні. В період ХХ століття війна зазнала найбільш глибоких змін за соціально-політичним змістом, військово-технічним виглядом, характером зброї, що застосовувалася, масштабами, руйнівністю і впливом на життя суспільства, зокрема, жіноцтва. Впродовж всієї історії людства війна була справою чоловічою. Жінки виступали в якості пасивної жертви, воєнної здобичі, в культурі їх образи подавалися дружинами, матерями, нареченими, страждають і чекають.

На жаль, у ХХ столітті жінки масово долучаються до безпосередніх військових дій. До створення регулярних тотальних армій війни, як правило, велися силами професійних армій і прямо не зачіпали більшості мирного населення, хоча звичайно населення страждало від грабунків та насильства. Проте світові війни